

Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete

1. Az aktuális mondattagolás és a mondatfunkció

A mondat hangsúlyozása közvetlenül nem a mondat grammatikai szerkezetétől függ, hanem a mondat aktuális tagolásától, vagyis attól, hogy a mondatban mi a közölnivaló lényege.¹ Ezzel függ össze — az érzelmi színezés kifejezésén kívül — a mondat hanglejtése is. Mindez a szórenddel van szoros kapcsolatban, tehát egy meghatározott szórendű mondat már eleve kizár bizonyos hangsúlyozási lehetőségeket. Egy írott mondat már a szavak sorrendjével több-kevesebb valószínűséggel determinálja azokat a hangsúlyozási formákat, amelyek élőbeszédbeli megfelelői lehetnek.

A beszéd értelmi síkján a hangsúlyozás és a hanglejtés a fő mondatfajták (elsősorban a kijelentés és a kérdés) megkülönböztetésén kívül arra való, hogy világosan kiemelje a közlendő lényegét, elkülönítse a mondat többi részétől, attól, amit a mondat teljesebbé tétele, zárt logikai szerkezete végett teszünk hozzá a lényeg előkészítéseként vagy kiegészítéseként. Az így tagolt mondat lényeges részét nevezzük — BALLY (1941. 35; 1944. 61) terminológiája nyomán² — p r o p o z i t u m n a k, kevésbé lényeges, nem kiemelt részét t é m á n a k. A téma és a propozitum az a k t u á l i s m o n d a t t a g o k.

2. Az aktuális mondattagok intonációja

2.1. A magyarban, mint más nyelvekben is, vannak olyan mondatok, melyekben a téma-propozitum tagolás nem mutatható ki. Ezeket a közlés szempontjából tagolatlan mondatokat, valamint a bonyolultabb szerkezetű, mellérendelt tagmondatokból álló mondatokat ezúttal hagyjuk figyelmen kívül. Ha csak az aktuális tagolású, mégpedig kéttagú mondatokat vizsgáljuk, akkor két fő típust különböztethetünk meg: téma-propozitum sorrendű és

¹ A mondat ilyen szempontú tagolását MATHESIUS (1939/1947. 234—43) nevezte először aktuális tagolásnak. Ugyanő másutt (1929. 202—10) mondatperspektíváról szól ilyen értelemben. — FIRBAS (1964. 111—7) funkcionális mondatperspektíváról beszél, KRUSELNYICKAJA (1956. 55) a mondat értelmi tagolásáról.

² Bővebben l. ELEKFI 1964. 331—5. Mások — így Boost (1955), de részben MATHESIUS és követői is — rémának nevezik a lényeges elemet, Boost „téma” és „réma” fogalma azonban nem teljesen azonos a témával és propozitummal. (Kitűnő bírálatot írt róla FIRBAS: 1958.) Az amerikai eredetű „topic” és „comment” elnevezések lényegileg a témával és propozitummal azonos, részletekre nézve kissé eltérő fogalmakat takarnak (vö. DEZSÓ—SZÉPE 1967). A mondattagolás különböző szempontú elemzés-módjai közül (l. MISTRÍK 1966. 68—85) a mi vizsgálatunk FIRBASÉVAL tekinthető azonosnak.

propozitum-téma sorrendű mondatokat. A fő mondattagok határán ún. predikatív³ metszetet találunk. Ez a metszet T—P sorrend esetén reális, mert hiszen mondatfonetikai kifejező eszközei vannak: a második tag nagyobb hangsúlya és jellegzetes hanglejtésformája, a két tag közti esetleges szünet vagy a beszéd-irram pillanatnyi lassulása. Pl. „A p a | ír.”⁴ Ezt a mondatformát r a c i o n á l i s n a k nevezhetjük, mert elsősorban a logikai ítélet alany-állítmány sorrendjére jellemző. A megfordított (P—T) sorrend: „Í r | a p a” ezzel szemben e m o c i o n á l i s n a k nevezhető, mert a közlés magjának előrehelyezése mindig valamilyen érzelmi többlettartalmat fejez ki. Ebben az emocionális sorrendben a predikatív metszet virtuális, hiszen többnyire csak a sorrend átalakításával, a mondat racionális sorrendűvé transzformálásával fogható meg. (Az elnevezés persze a kétféle sorrendnek csak az alapfunkcióját jellemzi. Racionális sorrendű mondatban is feszülhetnek indulatok, az emocionális sorrend is fejezhet ki inkább értelmi-akarati, mint érzelmi nyomatékot, arról nem is szólva, hogy némely nyelvben nem érvényes ez a funkciómegoszlás. L. még bővebben: ELEKFI 1964. 333—40.)

2.2. A magában álló — tehát szövegelőzmény nélküli — magyar racionális kijelentő mondatra a következő mondatfonetikai sajátságok jellemzők:

1. mondathangsúly a P első hangsúlyos szótagján,⁵
2. jelentős dallambeli esés a P hanglejtésében, mégpedig vagy magában a mondathangsúlyos szótagban, vagy a hangsúlyos szótag után, vagy pedig már előtte (s ilyenkor a P jóval mélyebben kezdődik a T befejező szótagjánál),
3. a T és a P határán egy kis szünet vagy legalább a tempó némi lassulása,
4. a P hanglejtésének egészében ereszkedő, sőt eső, a mondat lezárására utaló tendenciája.

(Mellékesen megjegyezhetjük, hogy úgy látszik, az 1., 2. és 4. kritérium a racionális formájú felkiáltó mondatra is érvényes. Ha összehasonlítjuk azokat az ábrákat, amelyeket FÓNAGY (1956—57. 77; 1967a. 240—1) ugyanannak a mondatnak felkiáltó és kijelentő változatairól közül, azt látjuk, hogy a felkiáltó mondat a hanglejtés ugráló mozgásában és főleg a P kiemelkedő szótaghangsúlyában különbözik a kijelentőtől: „(De hiszen) t e g n a p m é g i t t r o m o k á l l t a k !” Ez a módosulás belefér abba a lehetőségbe, amelyet elsőként DANEŠ említett az expresszív intonáció érvényesüléséről: az intonáció kommunikatív szerepű alapszerkezetének variabilitásába; l. Proceedings 1964. 270.)

³ Maga az aktuális mondattagolás is a predikatív viszonyoknak egyik fajtája. A mondat témáját GABELENTZ nyomán sokáig lélektani alanyoknak, a propozitumot lélektani állítmánynak nevezték. Vö. ELEKFI 1966. 62—75. Az angol szereti a mondat témáját lehetőleg nyelvtani alany alakjában kifejezni, l. MATHESIUS 1929. 208.

⁴ A példamondatokban a ritkított szedés T funkciójú, a dőlt szedés P funkciójú mondattagot jelent. — A T—P sorrend *objektív* (azaz 'racionális'), a P—T sorrend *szubjektív* ('emocionális') elnevezését MATHESIUS már 1929-ben alkalmazta (208; majd 1930/1947. 357). Hogy az alanyra következő állítmányi mondattag előtt gyakoribb a szünet, mint a fordított sorrend esetén, arra nézve l. FÓNAGY 1967b. 324; DEZSŐ—SZÉPE 1967. 373.

⁵ A kiemelő, szembeállító mondathangsúlyt egyelőre csak az egyszerű állítmányi hangsúly variánsának tekintjük. P-hangsúlynak nevezzük tehát az ún. nyomatéktalan mondatban a második helyen álló állítmány szakaszhangsúlyát („accent normal”) és az ún. nyomatékos mondat kiemelő mondathangsúlyát is („accent d'insistance”, l. HETZRON 1962. 192—3).

Ezek a megállapítások egyelőre szubjektív megfigyelésen és aránylag kevés példa eszközfonetikai felvételének elemzésén alapulnak. (Egzakt igazolásuknak egyik megközelítését szándékozom bemutatni a 3. fejezetben részletezett kísérlet értékelésével.) De nem csak azokra a mondatokra érvényesek, amelyeknek témája és proposituma egybeesik a nyelvtani alannyal és állítmánnal. Mindkét aktuális mondattag állhat egyszerűbb vagy bonyolultabb szókapcsolatból. Pl. „A pa | *almát ad a gyerekeknek*” (a P többszörös szó szerkezet). „A jó gyerekek | *az almát adom*” (mindkét mondattag szó szerkezet). Ha a propositumon belül több új elem van, az értelmi hangsúly több változatot mutathat. Különbösen sem szükségszerű, hogy akár a T, akár a P homógen egész legyen.

2.3. Ha az aktuális mondattagolás emocionális megfordításban (P—T sorrendben) jelentkezik, nem ilyen egyszerű a két mondattag jellemzése. Igaz, hogy akkor is jelen van a P mondathangsúlya és az azzal kapcsolatos eső hanglejtés (csak hogy ezúttal a mondat elején), de nincs meg a szünet (vagy tempóváltozás) a két mondattag határán, a P ereszkedő hanglejtése pedig nem mutat közvetlenül a mondat lezárására, hanem az alaphang fölött maradványra utal. Ha tehát azt keressük, van-e a T és a P intonációjának olyan jellemzője, mely a racionális (T—P) és az emocionális (P—T) sorrendben egyaránt felismerhető, akkor három kritériumot kell megvizsgálnunk: 1. az egyes mondattagok hanglejtésformáját, 2. a mondattagok hanglejtésének záradékát (kadenciáját), 3. a mondathangsúlyok szótaghanglejtését, vagyis a fő (a szorosabb értelemben vett) mondathangsúly (P-hangsúly) és a másodrendű mondathangsúly (T-hangsúly vagy szakaszhangsúlyok) dallamának és egyéb akusztikai sajátosságainak felépítését.

2.4. A két mondattag közül a propositumnak van jellegzetesebb hanglejtésformája: rendszerint eső kezdetű. Ezt igazolni tudjuk a magyar hanglejtésformák első rendszerezése: TOLNAI VILMOS közleménye (1915. 111) óta minden fontosabb hanglejtés tanulmányból,⁶ de a konkrét mondatok eszközfonetikai úton készült hanglejtésábráiból is.⁷ Az egyszerű kijelentő mondatban, ha a beszélő szándéka szerint egyértelműen kifejezésre jut benne az aktuális predikatív tagolódás, a propositumot tipikusan az eső kezdés jellemzi. Az ettől való eltérések részben nyelvjárásiak (l. különösen MAGDICS KLÁRA két változatban megjelent dolgozatát), részben akkor fordulnak elő, ha az egyszerű mondatban többszörös, bonyolultabb aktuális tagolódás van. Ha a beszélő nem határozottan, hanem bizonytalanul vagy szerényen állít valamit, vagy ha állító szándék nélkül csak mesél, elbeszél valamit, akkor az eső kezdés helyett enyhe ereszkedést találunk. Összetett mondatok tagmondataiban is gyakran jelentkezik az eső kezdésű P-hanglejtés, de nem mondatzáró tagmondatokban a P kiemelő jellegét sokszor keresztezi a továbbmutatás igénye, ezt pedig a P emelkedő hanglejtése fejezi ki. Akkor is elmosódik a P-hanglejtés,

⁶ CSÜRY 1925, különösen 30—8, ill. MNy. XXI, 168—72, 247—8; DEME 1953. 230—7; MOLNÁR 1954. 25, 38; DEME 1962. 504—11.

⁷ PETERS 1927. 14; HEGEDŰS 1930. 22—9; HEGEDŰS 1942. 25—28. kép; HEGEDŰS 1956. 102—5; HEGEDŰS 1958. 27. és 42. kép; FÓNAGY 1958. 40—2 (=Phon. II, 32—3); FÓNAGY 1960. 185, 189; ELEKFI 1962. 30—1, 94—105; FÓNAGY 1962. 170, 173, 180; FÓNAGY—MAGDICS 1963. 104—7 (=ZPhon. XVI, 294—7); FÓNAGY—MAGDICS 1964. 27—8; MAGDICS 1964. 5—7. ábra (=Phon. XI, 30—8); FÓNAGY 1966. 123, 133; FÜTAKY 1966. 1. és 3. ábra; FÓNAGY 1967a. 243.

ha a mondat csak nyelvtanilag zárt egész, a mondanivaló azonban újabb mondatokban folytatódik. Ezért tagmondatbeli propozitumnak inkább csak akkor szabályos kifejezője az eső kezdés, ha az teljes mondat lezárásával is párosul. (Ugyanez vonatkozik az egyszerű mondatra: csak akkor jelentkezik benne a jellegzetes P-hanglejtés, ha nem utal folytatásra.) Aktuális predikatív érték és terminális funkció együtt rendszerint eső kezdésű szakaszhanglejtésben fejeződik ki. Ezért van az, hogy a 7. jegyzetben felsorolt közlésekben előforduló mintegy 70 aktuális tagolású mondat, tagmondat, csonka mondat közt csak 28-ban találunk eső kezdetű propozitumot. Viszont a legnagyobb szabású magyar hanglejtés tanulmányban⁸ fellelhető 183 aktuális tagolású mondat és mondatvariáns közül 147-ben látható a P eső kezdése vagy — ami ezzel egyértékű — a T utáni mélyebb fekvése. (Itt a csonka mondatokat nem számítjuk).

A téma hanglejtése változatosabb formákat mutat. Lehet szintén eső kezdetű, de sokszor alig ereszkedő, egyszintű vagy éppen emelkedő; P—T formában gyakran a P ereszkedő menetét folytatja.

2.5. Az aktuális mondattagok hanglejtésének záradéka, vagyis a három utolsó szótag hanglejtésének menete elsősorban nem a mondatagnak T-, ill. P-jellegét tükrözi, hanem a mondattag befejezett (terminális) vagy továbbmutató jellegét.⁹ Erre jó példa: „*Ráérek ma este*” (FÓNAGY—MAGDICS 1963. 105; hasonlóan: 1967. 225), ahol a befejezett közlést a T ereszkedő záradékú ejtése, a kacér felhívást ennek a szökő záradékú változata fejezi ki. (A beszélő a folytatást ebben az esetben a másik féltől várja.)

Hosszabb mondatokban is csak ritkán dönti el a záradék egy-egy mondatszakasz T- vagy P-jellegét. Pl. ebben:

(1) A v á n d o r *ült egy kőre* (HEGEDŰS 1930. 27)

az első mondattag T voltát a hangsúly utáni azonnali esés hiánya is jelzi (hiszen a rá következő szótag majdnem annyit esik ugyan, mintha P volna, de az esés meredekebb szakasza nem követi közvetlenül a *d* záralfattanását), a záradék pedig egybeesik az egész, csupán három szótagú mondattaggal; eső vége befejezettséget éreztet. A P záradéka ugyanolyan, mint a következő P—T sorrendű mondatot befejező témáé, ahol majdnem ugyanezek a szavak szerepelnek T-ként a kiemelt (vagyis P) *vándor*-ral szemben:

(2) *Egy vándor ült le a kőre.*

Az (1) mondat emocionális megfordításában:

(3) *Egy kőre ült le a vándor*

az *egy kőre* tag kapja a P-hangsúlyt és a vele kapcsolatos hangemelést; záradéka ennek megfelelően eső menetű, de valamivel magasabb szinten ér véget, mint az (1) mondatban, hiszen a P után még folytatódik a mondat. A *vándor* mint mondat végi T nem kapja meg azt a hangemelést, amit az (1) mondat elején kapott, ezért utolsó szótagja sem esik, csak alig ereszkedik. Ezekben a mondatokban tehát a második mondattag (és így a mondat) záradéka nem a T-, ill. P-jellegre, hanem a továbbmutatásra, ill. a befejezésre jellemző. Csak a kezdő mondattag záradékában találunk valami különbséget: ha T, akkor kevésbé emelkedik ki az utolsó előtti szótag, az utolsó szótag esése pedig kissé később következik be.

Az északkeleti nyelvjárások párbeszédeiben (CSŰRY 1925. 29—30, ill. MNy. XXI, 167—8; 1935. 113—4; 1937. 62.) más a záradéka a mondatot

⁸ FÓNAGY—MAGDICS 1967.

⁹ A mondatzáradékok szerepéről l. különösen O. von ESSEN, Proceedings 1964. 268.

befejező propositumnak (szökő zárás), mint a témának (eső zárás). Sőt az első helyen álló T is másképp zárul (fokozatos ereszkedéssel), mint a mondatkezdő P (egyszintű mély fekvésben).

FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA idézett könyvében gazdag példaanyagot találunk az aktuális mondattagok záradékaira is.¹⁰ Racionális T—P tagolás esetén a T záradéka vagy szökő-eső (. . .), vagy szökő-egyszintű (. . .), vagy enyhén ereszkedő (. . .), vagy középfekvésben egyszintű. Ez a tipikus záradék 35 esetben, míg 23 esetben ezek a formák könnyen magyarázható értelmi vagy érzelmi okokból némileg módosulnak, 7 további esetben pedig a figyelem felhívása és logikai feszültség teremtése végett egyszintű-emelkedő a záradék. A T középfekvésű (vagy alig mélyebb) záradéka a továbbmutató funkcióval függ össze. A P záradéka ennek megfelelően a lezárást mutatja: 44 esetben eső-egyszintű (. . .) vagy eső-ereszkedő (. . .), gyakran pedig mély fekvésben egyszintű; további 25 esetben e forma jól magyarázható módosulásait találjuk, 12 esetben pedig lezárás helyett továbbmutató befejezést: eső-szökő menetet (. . .). — Emocionális (P—T) sorrend esetén a P záradékára majdnem ugyanazok a formák jellemzők, mint racionális sorrend esetén: 18 esetben eső-egyszintű vagy mély fekvésben egyszintű, emellett csak 1 esetben szökő-eső (. . .). További 5 esetben e formák módosulásait találjuk: továbbmutató . . . változatot, érzelmi okok hatására magasabb fekvést, három szótagnál rövidebb P esetén töredékes formát. Ezek közül csak a szökő-eső záradék esik egybe a mondatkezdő T egyik záradékvariánsával; az első mondatagnak ilyen hanglejtése tehát egyaránt jelezhet témát és propositumot. Ilyen esetben csak a második aktuális tag hanglejtése dönti el, hogy melyik tag a P: ha a második tag dallama nem tartalmaz újabb esést, akkor a második tag a T. Az ilyen mondatzáró T záradékára az ereszkedő menet a jellemző 16 eset közül 14-ben. — FÓNAGY—MAGDICS aktuális tagolású mondatpéldáinak 233 mondattagja közül összesen 134-ben találunk tipikus záradékot, további 55-ben pedig az eltérésnek jó magyarázható oka van.

2.6. A mondatkezdő tag T-, ill. P-jellegét sokszor már a hangsúlyos szótag menete is előre jelzi. Erre a korábbi magyar hanglejtés-felvételek néhány adatából is következtethetünk. 13 racionális tagolású mondat közül 10-ben emelkedő szótaghanglejtés jelzi a mondatkezdő témát, 7 emocionális tagolású mondat kezdő P-hangsúlya közül pedig 2-nek eső, 2-nek emelkedő-eső és csak 3-nak emelkedő a szótaghanglejtése.

3. A mondatkezdő hangsúly előrejelző szerepének kísérleti vizsgálata

3.1. Az eddigi eszközfonetikai úton készült hanglejtésábrák példái közt csak elszórtan találunk tiszta aktuális tagolású mondatokat (a különféle közlésekben összesen 20-at). Ezek közül is csak az egyszerű kéttagú mondat — szoros értelemben majdnem csupán az ún. magmondat — aktuális tagjainak hangsúlyos szótagjára nézve vonhattunk le ideiglenes következtetéseket. Összetett

¹⁰ Hogy aktuális tagolású-e a mondat, az persze magából a hanglejtésből nem dönthető el. Annak értelmi és mondattani kritériumai is vannak. A mondat nyelvi alakjából, esetleg szövegbeli vagy beszédbeli helyzetéből és hangsúlyozásából együttvéve állapíthatjuk meg, van-e benne téma és propositum. A mondathangsúly, ha a beszélő értelemkifejező szándékát és a beszéd folyamatot tekintjük, nagymértékben függ az aktuális tagolódástól, de az aktuális tagolás felismerése — a hallgató szerepét, a beszéd megértését tekintve — nem függ ennyire a hangsúlyozástól.

mondatok tagmondataiban, valamint a tagmondatok egymás közti T—P viszonyában ezeket a feltehető hangsúlyozási törvényszerűségeket különféle más hangsúlyozási-hanglejtési tényezők keresztezik. Ezek összehasonlítására célszerűnek látszott a mondatkezdő hangsúly előrejelző szerepét meghallgatás útján megvizsgálni külön e célra kiválasztott egyszerű (magmondatszerű) és bonyolultabb, sőt összetett mondatokon.

3.2. Írott mondatokból indultunk ki, hogy egyúttal azt is vizsgálhassuk, mennyire determinálja a mondat felépítése és esetleges szöveggörnyezete az aktuális értelmét, tagolását és így hangsúlyozását. Az írott mondatok egy részének kijelölése rádióadásból felvett Petőfi-költemények alapján történt. Ugyanezeket (és más mondatokat) más személyekkel is mikrofonba olvastattuk. A hangszalagra vett mintegy 150 mondatból szeleteket vágunk ki, mégpedig nagyjából úgy, hogy ugyanaz a 30 mondat (köztük 25 Petőfi költeményeiből) öt különböző személy ejtésében szerepeljen.¹¹ Az így kivágott „mondatszeletek” közt 90 tartalmaz mondatkezdő (vagy tagmondatot kezdő) témát, 70 pedig mondatot (v. tagmondatot) kezdő propositumot. Ezt a 160 mondatszeletet kevert sorrendben más mondatszeletekkel együtt új szalagga ragasztottuk össze,¹² úgyhogy végül 219 mondatdarab volt a szalagon, melyek közt voltak nem mondatkezdő darabok is.

Meghallgatáskor három mondatot adtunk meg kérdőíven minden szelethez. Mindhárom mondatban lehetőleg más hangsúlyviszonyok közt szerepelt a meghallgatandó mondatszelet. A negyven hallgatónak (34 első- vagy másodéves magyar szakos bölcsésznek és 6 nyelvtudományi intézeti dolgozónak) meg kellett jelölnie, hogy a három mondat közül melyiknek a részletét hallja, vagy kissé pontosabban fogalmazva: melyik mondatba illik bele az éppen hallott mondatrészlet.

3.3. A kísérlet problémafelvetésének van egy fonetikai és egy mondat-tani oldala. A fonetikai probléma: milyen akusztikai feltételektől függ az, hogy egy mondatszakaszt főhangsúlyosnak (P-hangsúlyúnak) vagy csak szakaszhangsúlyosnak (másodrangú, legtöbbször T-hangsúlyúnak) hallunk? A mondat-tani probléma: milyen szórendi helyzet és milyen szöveggörnyezet szabja meg egy mondattag hangsúlyának jellegét mint járulékos redundáns sajátást, és milyen poliszemantikus mondatszerkezet teszi egy mondattag hangsúlyát relevánssá? Ez utóbbi probléma a magyar nyelvleírást érdekli; itt be kell érniük eredményként néhány általános megállapítással.

3.4. A T-ként vagy P-ként való megítélés akusztikai feltételeinek elemzése előtt lássuk, milyen arányban hallotta a 40 hallgató a T-hangsúlyt való-

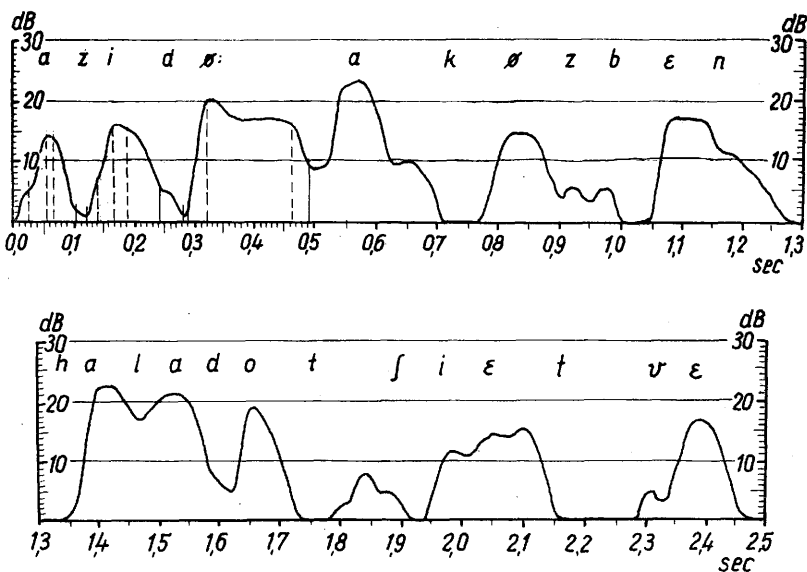
¹¹ Az elhangzott mondatok száma azért nem pontos, mert egyrészt voltak olyan mondatok is, melyeknek több ejtésváltozatát rögzítettük, másrészt voltak a másolás során elrontott vagy kihagyott mondatok. — A kísérleti anyaggal szemben felmerülhet az az ellenvetés, hogy Petőfi verseinek ismerete megkönnyíthette a részleteknek az egészben elfoglalt helyére való következtetést. Ám nem valószínű, hogy a János vitéznek minden részletét szó szerint tudják a kiválasztott hallgatók, a többi Petőfi-mondat nagyobb része pedig kevésbé ismert művekből való. A költeményekből kivágott mondatkezdetek nagy része előfordul más mondatokban is, úgyhogy a felismerés valószínűsége minimális volt és akkor is éppen a hangsúlyozásra támaszkodhatott. A teljes mondatanyagot l. a Függelékben.

¹² A művelet technikai elvégzése nagyrészt UJVÁRI Ferenc munkája. A meghallgatás lebonyolításáért pedig MOLNÁR József docensnek, az ELTE fonetikai laboratóriuma vezetőjének mondok köszönetet.

ban témahangsúlynak, a P-hangsúlyt valóban fő mondathangsúlynak, a nem határozott jellegű hangsúly esetében pedig hogyan oszlottak meg a vélemények.

Először is megállapíthattuk, hogy a 90 mondatkezdő T-szó közül csak 46-ot (tehát kb. a felét) hallotta a meghallgatók többsége (azaz legalább 51%-a) témának, viszont a 70 P-szónak a kétharmadát (47-et) propositumnak hallotta a többség. Ez azt jelenti, hogy — a 2.6. szakaszból esetleg kínálkozó következtetéssel szemben — a mondatkezdő szó P-hangsúlya nagyobb biztonsággal felismerhető, mint a mondatkezdő T-hangsúly. Ez a P-hangsúlynak kiemelő, gyakran emfatikus jellegével függ össze, míg a T-hangsúlynak csak ritkán van sajátos jellege. A kiemelő mondathangsúly a legtöbb esetben P-hangsúly (mondat kezdetén az elől álló propositumot emeli ki), az egyszerű szakaszhangsúly azonban nem mindig T-hangsúly (a nem mondathangsúlyos kezdő szakasz, előkészítő rész¹³ nem feltétlenül az aktuális tagolású mondat témája).

3.5. Nézzünk meg közelebbről egy esetet, amelyre a nagyon kifejező T-hangsúly jellemző: „A z idő...” (férfi hang, a mikrofonba olvasott 2. mondatból, III. változat). Ezt a mondatrészletet valamennyi hallgató mint

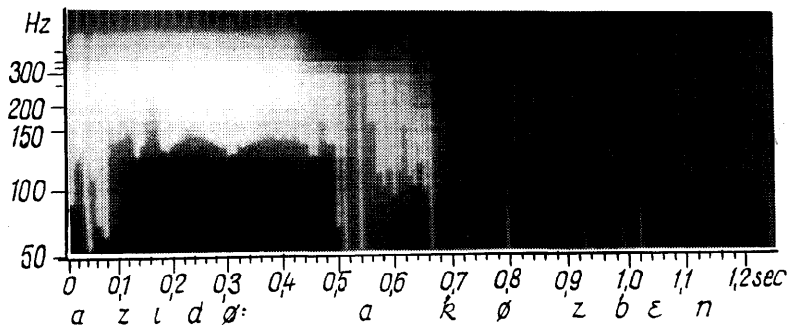

1. ábra. Az idő akközben haladott sietve

Hangnyomás-felvétel BRUEL—KJÆER-féle szintíróval: potenciométer 50 dB, papírsebes-ség 100 mm/sec, írássebesség 700 mm/sec. Készült a Magyar Filmgyártó Vállalatnál Kis Sámuel és Szeremlei Szabó Iván mérnök közreműködésével. 4/5 arányú kicsinyítés.

¹³ A magyar szórend és hangsúlyozás irodalmában használatos terminológia szerint, vö. DEME 1962. 463—9, 487—92. BRASSAINÁL: inchoativum (vö. ELEKFI 1964. 336—7). A MATHESIUS-féle (1939/1947. 235—41) *východiště výpovědi*, majd a cseh és szlovák irodalomban használatos *východisko* 'kiinduló pont' eleinte nem azonos ezzel, hanem egyszerűen a témát jelenti (pl. DANEŠ 1957. 56; PAULINY 1950—51, 171). Csak legújában kezdik a „téma” és a „východisko” műszó használatát megkülönböztetni, az utóbbit sorrendi értelemben alkalmazva (DANEŠ 1964. 148; MISTRÍK 1966. 15—6, 72, 77).

kijelentő mondat kezdő témáját fogta fel.¹⁴ A hangnyomásábráról (1. ábra) leolvasható, hogy a hangsúlyos *i* időtartama 120 msec (és ez hosszabb, mint e mondat többi hangsúlyos *i*-je), ebből 20 msec esik az előfázisra (Vorphase),¹⁵ 30 msec a súlyfázisra (Stoßphase), 20 az utófázisra (Nachphase) és 50 a zárófázisra (Schlußphase). A szótag hangnyomása eléri a 17 decibelt, tehát nagyobb a mondat többi *i* hangjénál, még a *pirosított* mondathangsúlyos *i*-jénél is. Mégsem P-hangsúlynak, hanem T-hangsúlynak értékelték a hallgatók. A hangnyomás maximális értékénél döntőbb szerepet játszhatott a szótagnak emelkedő és az egész mondat-szeletnek nem eső dallamnete: a (rekedtes hangon ejtett) névelő és a főnév első szótagja emelkedő, a következő szótag mélyebb ugyan, de sem kezdeti esést, sem további ereszkedést nem mutat (2. ábra).

2. ábra. Az idő aközben . . .

Hanglétés-felvétel a ZSDÁNSZKY-féle frekvenciáíróval, 1,8-szeres nagyításban. A készüléket a megfelelő frekvenciasáv érzékelésére és leolvasására alkalmassá tette és a felvételt készítette Ujvári Ferenc a Nyelvtudományi Intézetben.

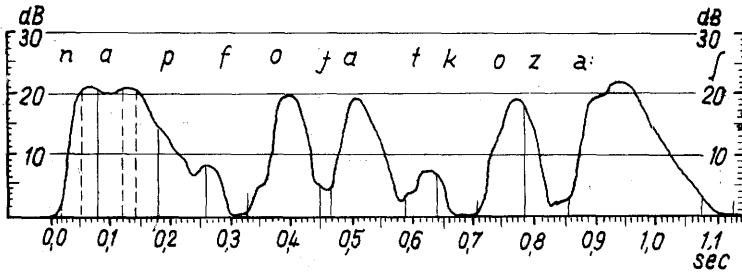
A következő példa egy nagyon kifejező P-hangsúlyt mutat be (bár nem teljes propositumot, hanem annak P-altagját): *Napfogyatkozás* . . . (női hang, a mikrofonba olvasott 8. mondatból, II. változat). Ezt a mondatkezdő részletet 36 hallgató (90%) propositumnak fogta fel, 3 témának, 1 pedig kérdő mondat propositumának.¹⁶

A hangsúlyos *a* időtartama – mint ez a 3. és 4. ábráról is leolvasható – 0,1 sec, tehát hosszabb, mint a mondat hangsúlytalan *a* hangjai; időtartamát csak a mellékmondat főhangsúlyos magánhangzója, a *hasztalanul* szó első *a* hangja múlja felül. (A két mondathangsúlyos szótag időtartama kb. azonos.) De nem is az időtartam, hanem a hangnyomás emeli az első szótagot a főmon-

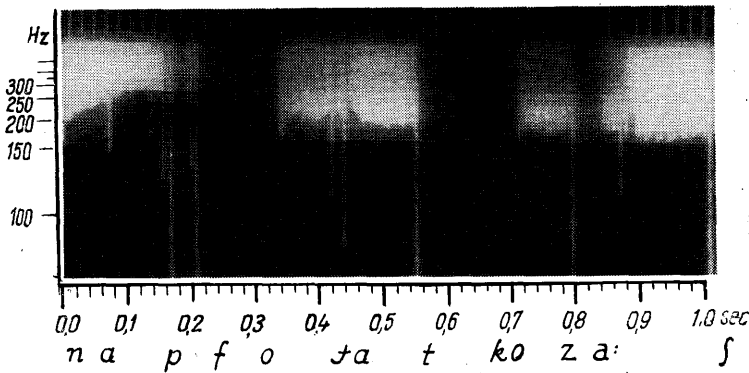
¹⁴ Vagyis a három megadott lehetőség közül: a) Az idő (sürget, nem én); b) Az idő (aközben haladt); c) (Mennyi) az idő? – a b)-t jelölte meg mint a hangsúlyozás alapján odaillőt.

¹⁵ 1 msec = 0,1 φ = 0,001 sec. A hangsúlyos szótag fázisokra bontását a hangnyomás változása alapján – SOVIJÁRVI indítására – FUTAKY ISTVÁN kezdeményezte: 1966. 3, 17; Proceedings 1964. 313. FUTAKY módszerének rendszeres alkalmazására e dolgozatban nem térhetek ki.

¹⁶ A három választási lehetőség közül: a) Napfogyatkozás (olyankor nincs); b) Napfogyatkozás (volt); c) Napfogyatkozás (volt)?

3. ábra. Napfogyatkozás ...
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

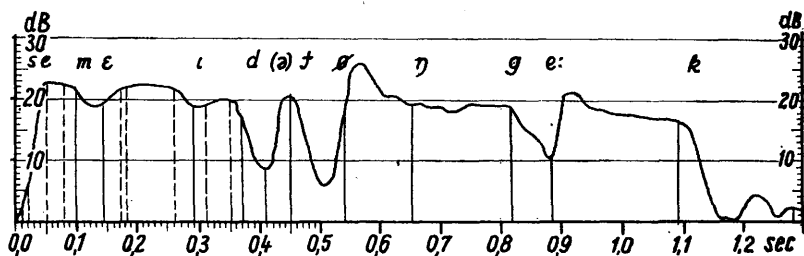

4. ábra. Napfogyatkozás ...
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra, kétszeres nagyításban.

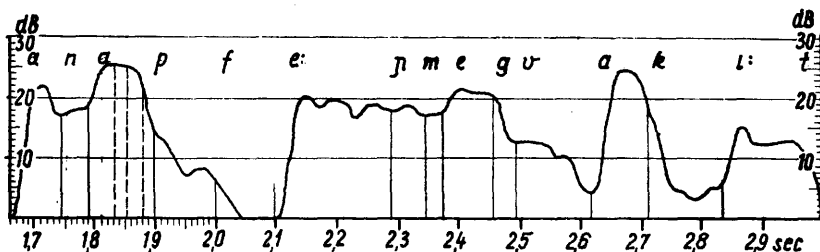
dat többi szóhangsúlya fölé; ehhez járul még a hanglejtés menete: az *n* mássalhangzóbeli nekiemelkedés és a magánhangzóbeli emelkedő-creszkedő menet után a hangmagasság több mint kvartnyi esése, a következő szótagokban pedig további fokozatos ereszkedése. Tehát nem csupán a kiemelkedő hangnyomás, hanem több tényező (időtartam és tempóváltozás, nyomásérték és frekvencia-menet) együtt eredményezi a P-hangsúly jellegzetes benyomását.

A következő példák olyan mondatszeleteket szemléltetnek, melyek hangsúlyjellege nem ismerhető fel könnyen.

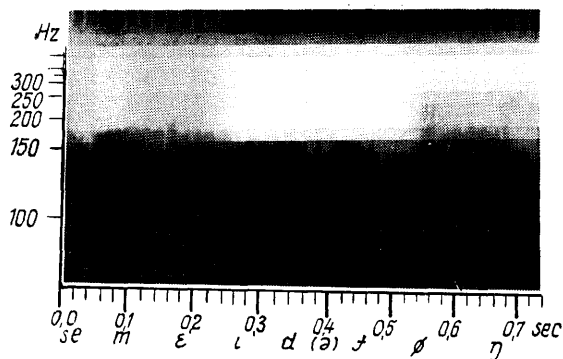
Egy nem kifejező hangsúlyozással ejtett T: „Szemeid...” (férfi-hang, a mikrofonba olvasott 11. mondatból, I. változat). Ezt a hallgatók 55%-a jelölte témának, 40%-a propositumnak, 5% nem tudott dönteni. A hangsúlyos *e* hang időtartama (1. az 5. és 6. ábrát) 0,89 sec, tehát hosszabb, mint a második tagmondat propositumának (*megvakít*) *e* hangja. Hangnyomása is nagyobb valamivel a *megvakít* első szótagjáénál. Ez a két hangtulajdonság kiemelte az 1. ábrán bemutatott „Az idő” mondat szakasz hangsúlyos szótagját is, mégis mindenki témának minősítette a névelős főnevet. A *Szemeid...* mondatkezdés megítélésének bizonytalanságát talán a hanglejtésében kell keresnünk (1. a 7. ábrát), de még inkább a hangsúlyos szótag fázisainak arányában és a szakasz nyelvtani szerkezetében.

5. ábra. Szemeid gyöngék...
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

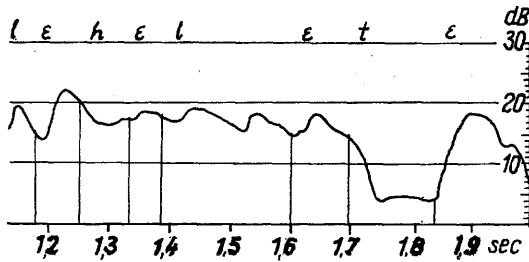
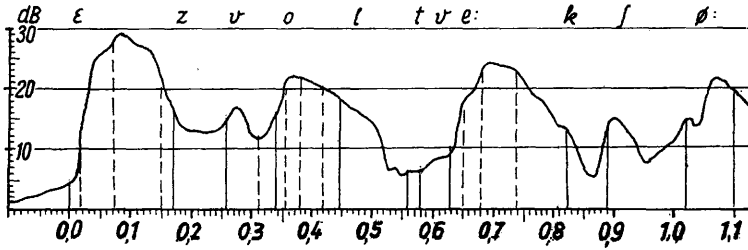
6. ábra. ... a napfény megvakít.
Hangnyomás-felvétel, az előző mondat folytatása.

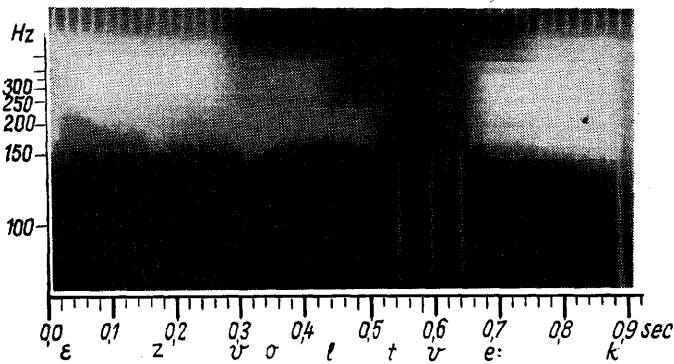
7. ábra. Szemeid gyön(gék)
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra, kétszeres nagyításban.

Következő példánk egy nem jól felismerhető hangsúlyozással ejtett egy szótagú P (helyesebben: a P kiemelt P-altagja): ez ... (női hang a János vitéznek rádióra alkalmazott teljes dramatizált előadásából: 6. mondat, I. változat). Ezt a szót a hallgatók 52%-a fogta fel propositumnak, 33%-a témának, a többi 15% nem tudott dönteni, nem hallotta jól az egyetlen rövid szótagot. Az „ez volt végső lehellete” tagmondat öt e hangja közül a P-beli e időtartamánál (0,16 sec) csak a tagmondat végi e hosszabb (0,18 sec; a nyúlásnak itt szakaszszórási funkciója van) Mondathangsúly-jellege az erősen ki-

emelkedő hangnyomásban is kifejezésre jut (l. a 8. ábrát). Hanglejtése eső (l. a 9. ábrát); ez is kiemeli a P-szerepét. Mi okozhatta mégis a nagy bizony-

8. ábra. ez volt végső lehellete
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

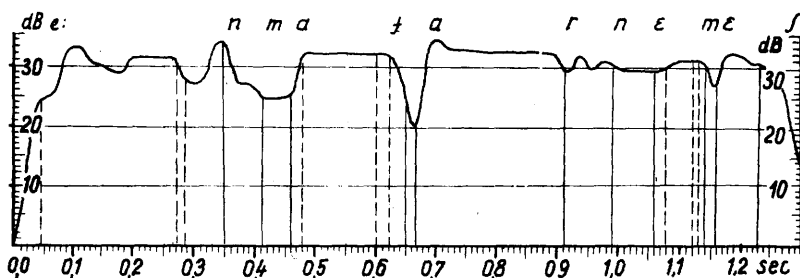

9. ábra. ez volt vég(ső lehellete)
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra, kétszeres nagyításban

talanságot a megítélésében? Alighanem az a tény, hogy egyetlen szótag hallása sokak számára nem elegendő ahhoz, hogy mondathangsúly-jellegéről határozott benyomásuk legyen. Bármilyen kifejező is az eső szótagdallam, hiányzik a mondat folytatása, a dallambeli és hangnyomásbeli viszonyításhoz nincs kellő alap.

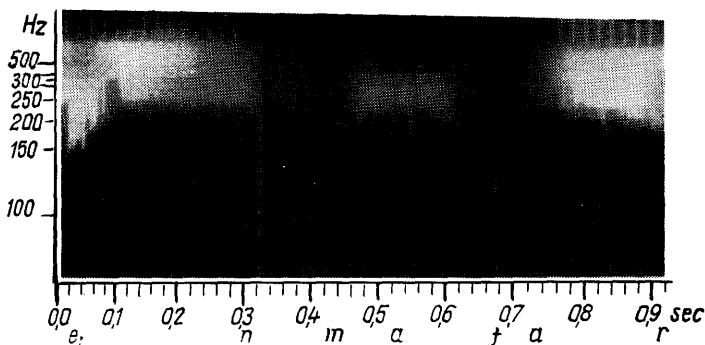
Van azonban példa arra, hogy a nagyon kifejező hangsúlyozás egyetlen szótagból álló mondattag hangsúlyjellegét is meglehetősen egyértelművé te-

heti. Ez a szó A magyar nemes c. vers refrénjének témája: „É n . . .” A nyolcszor előforduló refrénnek első öt változatát emeltük ki (28. példamondatként) Ujlaky Lászlónak egy 1955-ből való hanglemez-felvételéről. Az öt változat közül a negyedikben találtuk meg azt a kifejező hangsúlyozást, amelynek eredményeként a hallgatók legnagyobb százaléka tudta megállapítani az egytagú szó T-szerepét: 40 közül csak egy hallgató értékelte propositumnak, kettő nem jelezte az értékelést. (A többi előfordulásban nem volt ilyen kedvező a T-jelleg megítélése: az 1. versszak végi témát csak 13, a 2.-at 28, a 3.-at 27, az 5.-et 9 hallgató fogta fel témának.) — A hangnyomására különös képet mutat (l. a 10. ábrát): egy szótagon belül három csúcscsúcsot, melyek közül az utolsó

10. ábra. *Én magyar nemes (vagyok)*
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

a legnagyobb. Az az *én* szónak erősen emfatikus, elnyújtott és az öntelt büszkeségtől remegő hangú ejtését tükrözi. Az egész mondatnak itt van a legkiemelkedőbb nyomáscsúcsa, ám ez mégsem ad a szótagonak P-értéket, mert nem a szótag elején van. Arra is gondolhatunk, hogy a hosszan ejtett szótag végére eső nyomáscsúcs a rá következő P értékű szótag (a P mondathangsúlyos jelzője) kiemelkedő hangnyomásának az előlegezése.¹⁷ A szótag emelkedő jellegét még világosabban mutatja a hanglejtése (11. ábra). Mindez együtt világossá teszi az egytagú szó előkészítő, T jellegét.

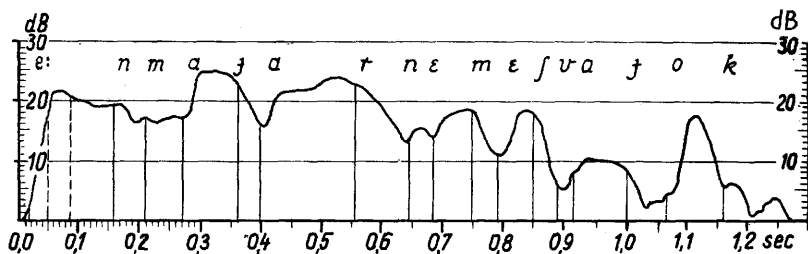

11. ábra. *Én magyar (nemes vagyok)*

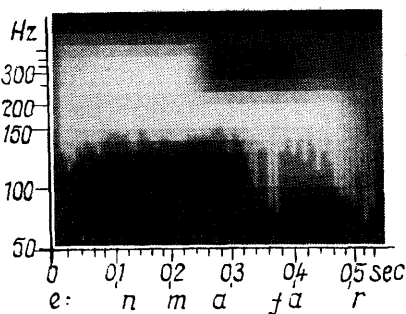
Hanglejtés-felvétel. A készülék az alaphang frekvenciája helyett az első felhangét rögzítette ugyan, de ennek fő menetiránya feltehetően egyezik az alaphangéval.

¹⁷ Az előlegezés más (hanglejtésbeli) példáját l. ELEKFI 1962. 65, 105; 1965. 26.

Ugyanennek a mondatnak egyik önálló, nem a költemény összefüggésében elhangzott ejtésváltozatában korántsem domborodott ki az „é n” T-jellege (III. változat, férfihang): a hallgatóknak csak 58%-a hallott benne témát. (Más három személy olvasásában a megítélések aránya 55 és 80% közé esik, ti. egyik felolvasó sem alkalmazta azt az emfatikus hangsúlyt, amely miatt az első és az ötödik Ujlaky-féle változatot a többség propositumnak értékelte. (A hangnyomásábrán jól látható a szó ereszkedő indítása (12. ábra), a szó dallama viszont inkább emelkedő (13. ábra).

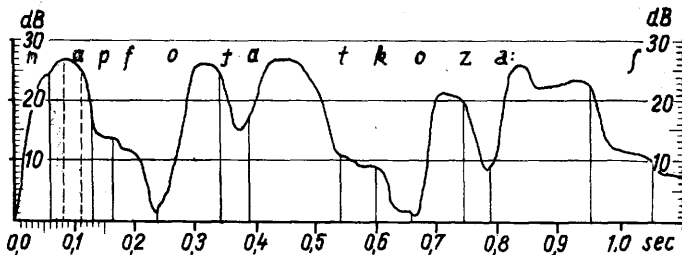

12. ábra. *Én magyar nemes vagyok*
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

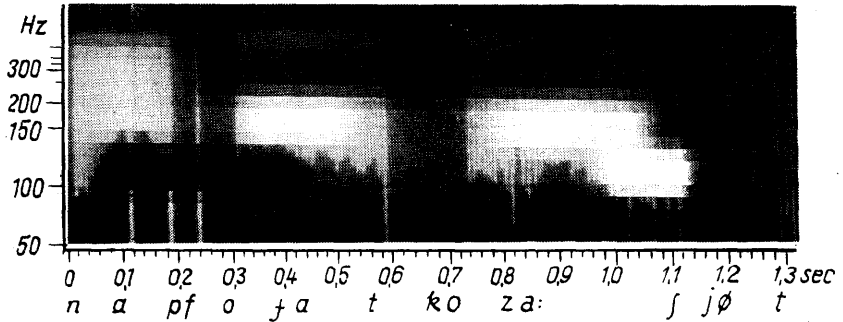
13. ábra. *Én magyar...*
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra

Lássunk két példát arra, hogy a 8. mondatból már idézett *napfogyatkozás* szónak más ejtésváltozatokban nem ismerhető fel a P-jellege. Az egyik (férfihangú, IV.) változatát — melynek hangnyomásgörbéjét a 14. ábra mutatja — a 40 hallgató közül csak 7 érzékelte propositumként, 32 hallgató té-

14. ábra. *Napfogyatkozás...*
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

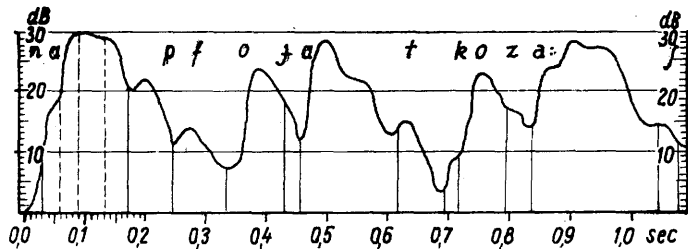
mának hallotta. A hangsúlyos *a* időtartama 0,07 sec, a mondat többi *a* hangja mind hosszabb nála. Hangnyomása éppúgy 26 decibel, mint a harmadik szó-

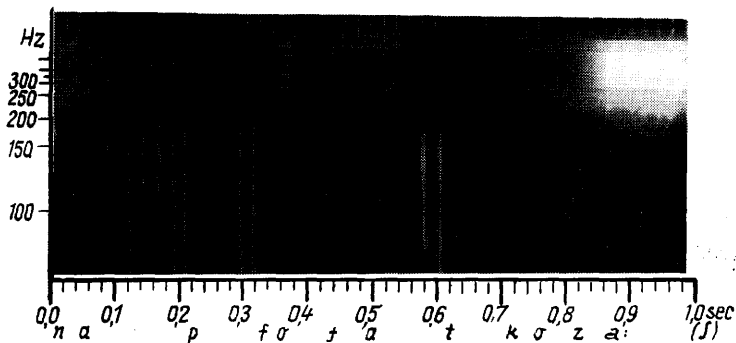
15. ábra. Napfogyatkozás jött...
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra

tagé. Az első szótag hangsúlya nem olyan határozottan kiemelő mondathangsúly, mint a 3. ábrán látható ejtésváltozatban. Hanglejtése sem indul olyan határozott eséssel (15. ábra).

Még szélsőségesebb eset e mondat következő (női hangú, V.) ejtésváltozata, melyben a propositumot csak 3 hallgató értette propositumnak, 36 pedig témának. Mint a 16. ábrán is látható, a hangsúlyos *a* rövidebb a hangsúlyta-

16. ábra. Napfogyatkozás...
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

17. ábra. Napfogyatkozás...
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra, kétszeres nagyításban.

lan *a*-nál. De a mondat három más *a* hangja közül is csak a *hasztalanul* szó két hangsúlytalan *a*-ja rövidebb nála. Hangnyomása csak 1 decibellel nagyobb a harmadik szótagénál. Még inkább feltűnik a P-hangsúly kiemelkedő jellegének hiánya a mondattag hanglejtésében (l. a 17. ábrát): a hangsúlyos szótag úgy szólván végig emelkedik (s ez más jelleget ad a hangsúlynak, mint a 3. és 4. ábrán látható nekiemelkedés), ezt hirtelen esés nem követi, csupán enyhe ereszkedés a harmadik szótagtól kezdve. Világos példája annak, hogy itt a beszélő (azaz felolvasó) számára nem a *napfogyatkozás* kiemelése volt a fontos. Igaz, hogy ez a szó tartalmazza az új közlést, de nem egymagában. A felolvasó nem a szembeállító kiemelést alkalmazta:

Napfogyatkozás | jött | szeme világra.

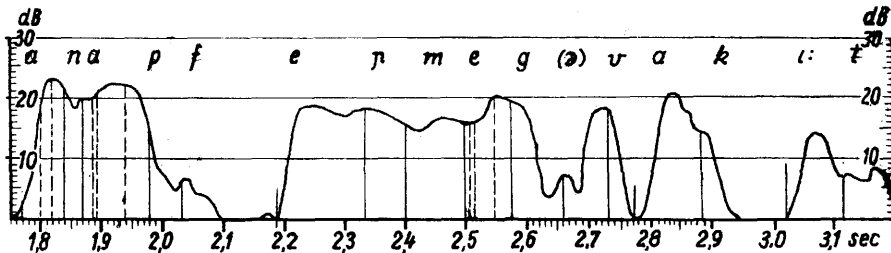
(melynek képlete $\frac{P}{P|T}$),

hanem azt az elbeszélő jellegű emocionális hangsúlyozást, mely az ígét és alanyát együtt emeli ki P-ként a határozó mint T előtt:

Napfogyatkozás jött | szeme világra

(egyszeres tagolással: P | T). Azonkívül a mondat első szavától kezdve érvényesítette a főmondat előremutató jellegét, azt a rejtett figyelmeztetést, hogy utána még valami, egy mellékmondat következik. A propositumra jellemző eső kezdetet tehát egyrészt mérsékli a P-funkció megoszlása az alany és az ige közt, másrészt közömbösíti az inkább emelkedő dallammenetben kifejeződő továbbmutató funkciót.

Előfordult végül olyan eset is, hogy a hallgatók mindnyájan az ellenkező funkciójúnak értelmezték a hallott mondattagot. Az 5. és 6. ábrán is szereplő II. mondat IV. ejtészváltozatában a második tagmondat témája („a n a p f é n y”) úgy hangzott, hogy senki sem értette témának, ellenben 39 hallgató értékelte P-ként, 1 pedig nem tudott dönteni. A félreértés akusztikai oka nem annyira a *napfény* nagy szóhangsúlya (az *a* időtartama annyi, mint a *megvakít* hangsúlytalan *a*-ja, nyomása 22 dB, míg a hangsúlytalan *a*-é alig több, mint 20 dB, l. a 18. ábrát), mint inkább a hangsúly dallambeli összetevője: a *nap* szótagra következő nagy esés. Ennek magyarázatát a felolvasó figyelmeztető, sőt fenyegetően rávezető szándékú hanghordozásában kereshetjük. Esetleg

18. ábra: a *napfény megvakít*.
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

benne rejlik a T-kiemelésnek egyik, feltételt magában rejtő fajtája, mintha ez volna: „h a *napfény ér*, a z *megvakít*” (s ekkor a *napfény* a mellékmondat propozituma).

3.6. A hangsúlyjelleg mondattani függésének részletesebb elemzése helyett ezúttal csak egy inkább morfológiai jellegű szintaktikai függésre szeretnék rámutatni. A vizsgált anyagunkból kivágott 160 mondatkezdetet három morfológiai típusba sorolhatjuk: *A*) határozott névelős főnevek, *B*) névelőtlen főnevek, *C*) határozószók és névmások. A határozott névelős főnevek, melyekben a determináltság a névelő által formálisan jelölve van, nagyobb részben T-jellegűek. A névelőtlen főnevek fele P-szerepű. A határozószóknak és a névmásoknak több mint a fele T-ként fordul elő.

A hallgatók többsége T-hangsúlynak ismerte fel a határozott névelős főnevek T-hangsúlyát az esetek 71%-ában, a határozószók, névmások T-hangsúlyát az eseteknek csak 43%-ában, a névelőtlen főneveket még kisebb arányban: az esetek 31%-ában. A P-hangsúlyt a többség a határozott névelős főnevek eseteinek háromnegyed részében, a határozószók, névmások eseteinek 77%-ában felismerte; a névelőtlen főnevek P-hangsúlyát viszont a többség csak az esetek 45%-ában ismerte fel.

A következő táblázat szemléltesse a vizsgált mondatkezdetek ejtészváltozatainak ilyen szempontú megoszlását. A számadat a T szerepű mondattag T jellegű értelmezésének, a P szerepű mondattag P jellegű értelmezésének, tehát a helyes találatoknak százalékarányára vonatkozik. (Vastagabb számmal emeltük ki az 51%-nál nagyobb, tehát a többség által helyesen felismert ejtészváltozatok találati arányszámát. A nagy kezdőbetű a teljes mondat kezdetét jelenti.)

A) típusú témák	I	II	III	IV	V
4. A n a p	92,5	87,5	82,5	95	82,5
27. a c s a p (nem jött)	25	40	95	37,5	50
27. a p a p (morgott)	50	65	57,5	72,5	47,5
11. a n a p (fény)	85				
a n a p f é n y		30	75	0	92,5
2. A z i d ő	80	5	100	95	70
5. A h a r m a t	87,5	100	97,5	100	100
7. a h a l á l é r t	37,5	70	62,5	57,5	65
B) típusú témák					
13. E b e s o n t	47,5	67,5	67,5	75	82,5
3. t ü d e j e	70	50	30	37,5	42,5
11. S z e m e i d	55	32,5	40	10	35
85. U n o k a ö c c s e (oly gonosz)	25	30	75	17,5	25
C) típusú témák					
12. E z	47,5	35	55	37,5	37,5
15. É n	12,5	22,5	22,5	77,5	52,5
28. É n	32,5; 70 ; 67,5 ; 92,5 ;	22,5 ¹⁸	65	57,5	80
30. O t t	17,5	40	27,5	15	22,5
14. H o l n a p	70	27,5	77,5	92,5	87,5
29. A d d i g	47,5	20	27,5	30	22,5
				62,5¹⁹	

A) típusú propozitumok	I	II	III	IV	V
20. <i>A nap</i>	12,5	17,5	85	92,5	7,5
10. <i>A seprők</i>	87,5	85	77,5	52,5	90
18. <i>Az idő</i>	15	97,5	90	97,5	82,5
21. <i>A harmat</i>	17,5	82,5	85	92,5	95
B) típusú propozitumok					
16. <i>ebcsont</i>	45	42,5	80	90	57,5
22. <i>Koszorúba</i>	27,5	82,5	40	67,5	27,5
8. <i>Napfogyatkozás</i>	22,5	90	20	17,5	7,5
25. <i>Unokaöccse</i>	42,5	67,5	87,5	80	37,5
C) típusú propozitumok					
6. <i>ez</i> (volt végső lehellete)	52,5	72,5	52,5	72,5	62,5
23. <i>Ott</i> (vagyok honn)	82,5	57,5	90	35	50
23. <i>ott</i> (az én világom)	80	77,5	80	92,5	60
24. <i>Ott</i>	37,5	65	67,5	42,5	67,5
7. <i>Máshoz</i> (fordulok hát)	52,5	100	95	100	95
17. <i>Holnap</i>	75	95	62,5	97,5	25

Röviden tehát a következőket mondhatjuk a három nyelvtani csoportról: a határozott névelős főneveknek mindkétfajta hangsúlyjellege aránylag jól felismerhető, a névelőtlen főnevek hangsúlyjellege nem ismerhető fel, a határozószókon, névmásokon a P-hangsúly jól felismerhető, a T-hangsúly nem.

3.7. Azokban a mondatrésztípusokban, amelyekben a hangsúlyjelleg nem ismerhető fel, valószínűleg nem is releváns. A mi vizsgálatunkra vonatkoztatva: nem releváns azokban a mondatokban, amelyeknek egynél több ejtészváltozatában maradt a helyes felismerés aránya 51% alatt. (Egyetlen ejtészváltozat kedvezőtlen megítélése még magyarázható a beszélő hanyag, nem kifejező ejtémódjával.) A kérdést: hogyan ismeri fel a hallgató a mondattag hangsúlyjellegét? megfordíthatjuk: vajon a magyar beszélő megkülönbözteti-e a jellegzetes (P és T) mondathangsúlyokat? Látjuk, nem mindig. A beszélők ott keverték össze a hangsúlyformákat, ahol a mondat értelme, érthetősége nem a hangsúlyjelleg pontos kifermálásán, hanem a mondat lexikális-grammatikai felépítésén alapul.

A határozott névelős főnevek T-hangsúlya különösen jellegzetes azokban a mondatokban, ahol a T-funkcióhoz a messzire továbbmutató jelleg is társul: amikor ti. a hangsúlyozás azt is jelzi, hogy közbeszúrt vagy a főmondathoz csatlakozó mellékmondat is következik utána.

3.8. Vessünk még egy pillantást az eredménytáblázatra abból a szempontból is, hogyan függ a hangsúlyjelleg felismerése a mondattag szótagszámától. A határozott névelős főneveknél vizsgálataink összefüggést mutatnak a szótagszámmal: ha hosszabb a főnév, könnyebben felismerhető a hangsúly-

¹⁸ A teljes költemény első öt versszakának azonos szavakból álló, de különböző módon ejtett refrénjében.

¹⁹ A beszélő önmagát helyesbítve megismételte a mondatot. Mindkét változathoz leválasztottuk az első szót. A második ejtémód valóban kifejezőbb: tisztábban T jellegű.

jellege. (Ennek ellene mond a 7. mondat „a h a l á l é r t” tagja, de magyarázható okkal: ennek hangsúlyozása a mondat szokatlan, idegenszerű szórendje miatt bizonytalan. Ez a célhatározó a rá következő ige miatt P lenne, csak a mondat végigolvasásakor derül ki, hogy T; a mondat proposituma ezúttal a magyar szórendi törvénytől eltérően nem megelőzi, hanem követi az igei állítmányi szerkezetet: . . . *máshoz.*) — A névelőtlen főneveknél, valamint a határozószóknál és a névmásoknál nem állapítható meg ilyen összefüggés.

Az egyszavas kezdő mondattag hangsúlyozásának relevanciája tehát főleg a határozott névelős főnevekben jelentős. De itt is inkább csak akkor érvényesül, ha egyetlen hangsúlyos szótagnál nagyobb tere van; a hanglejtési tényező számára ugyanis az átlagos beszélő hangsúlyozásában kevés a névelőre következő egyetlen szótag. Itt talán a relevancia különböző fokairól beszélhetünk aszerint, hogy a mondat felépítése mennyire teszi szükségessé, a beszélő kifejező képessége mennyire teszi lehetővé a megkülönböztető, előre jelző hangsúlyozást. A kezdő mondattag szótagszámának emelkedése általában növeli a mondattag hangsúlyozásának relevanciáját, de csökkenti a hangsúlyos szótagét.

3.9. A szintaktikai és a szótagprozódiai összehasonlítás is arra mutat, hogy milyen fontos a magyar mondat interpretálásában a névelő szerepe. A határozott névelő öntudatlanul is figyelmessé teszi a beszélőt arra, hogy a következő főnév kimondásakor jobban ügyeljen a hangsúlyozásra. Ezáltal függ össze a névelő logikai funkciója a mondattag közlési értékével.

4. Az emelkedő dallamú hangsúly funkciója

Kísérletünk elvégzése előtt ideiglenesen feltettük azt a törvényszerűséget, hogy racionális tagolású egyszerű magyar kijelentő mondatban a mondatkezdő tag T-jellege már az első szótag emelkedő hanglejtésében megnyilvánul.²⁰ Ezt a vélekedést most oda módosíthatjuk, hogy az emelkedő szótaghanglejtés elsősorban akkor fontos jegye a T-hangsúlynak, ha nagyobb fokú emelkedésével ellensúlyoznia kell valamely ellenkező irányba mutató intonációs sajátsgot, pl. a rá következő szótag nagyobb esését, vagy az előtte álló névelő viszonylag magas fekvését. Ha ez az ellensúly nincs meg kellő mértékben, akkor a T-hangsúly P-hangsúlynak is érthető. (És ez persze legtöbbször nem baj, mert ott fordul elő, ahol nem a hangsúlyozás árnyalásától vagy legalábbis nem csupán az első mondattagétól függ a mondattag T- vagy P-jellege.) Fontos jegy akkor is, ha az egész T egyetlen szótagból áll; de ilyenkor sem egyedüli jegye a hangsúly jellegének, hanem hozzájárul egyéb hangképzési sajátosságok dinamizmusának időbeli eloszlása is, melyeknek megnyilvánulásai közül ezúttal csak a hangnyomásét elemeztük. (Ide tartozik még a beszéléskor a gégefőben és a szájüregben levő és onnan kiáramló levegő nyomásának változása, a hangképzésben részt vevő különféle izmok működése, melyek egy részét egyelőre még nem tudjuk mérni.)

Az emelkedő hangsúly T-funkciója még így is csak az egyszerű szerkezetű, magmondatszerű kijelentő mondatokra korlátozódik, ezek közül is csak azokra, amelyek egy kijelentést a meggyőződés hanghordozásával fejeznek ki.

²⁰ Erre már AMMANN utalt (1928. 167). Vö. még ELEKFI 1964. 351.

Bármilyen más érzelmi tartalom módosíthatja nem csak az egész mondat hanglegelését, hanem a hangsúlyos szótagét is. A mondatkezdő mondattag T-jellegéről biztosabb információt kap a hallgató, ha a második szótagot is appericipálja. Az emelkedő dallamú hangsúlyos szótag és a rákövetkező szótagnak nem eső hangmenete együtt nagyobb mértékben meghatározzák, hogy a kezdő mondattag témája-e a mondatnak. Az emelkedő indítás előkészíti — bár teljesen nem determinálja — a kezdő mondatszakasz továbbmutató jellegét, és ebben a funkciójában feltehetően a hanglegetésnek nem önkényes, hanem motivált elemei közé tartozik: felajzza a hallgató figyelmét az utána következő fontosabb mondanivalóra.²¹ Expresszív eszköz a megértetés logikai funkciójának szolgálatában.

ELEKFI LÁSZLÓ

Függelék

a) A kísérletünkben vizsgált mondatok, a meghallgatásra kivágott T (ritkített) és P (dólt szedésű) részletek kiemelésével:

1. Kis leány szoknyája (térdig föl van hajtva,
Mivelhogy ruhákat mos a friss patakba).
2. A z idő (akközben haladott sietve),
A patak habjain (piroslott az este.)
3. (Hátad mögött van már a dühös boszorkány;)
Nagy szája (megnyílik), tüdeje (kitágul,
S ily módon riaszt föl szerelem álmából.)
4. A nap (akkor már a földet érintette,
Mikor Jancsi a nyájt félig összeszedte).
5. A harmat, (mely ekkor ellepett fűt, bokort,
Tán a szánakozó csillagok könnye volt).
6. ((Aztán meg magát is szörnyen emlegette,
Jancsi bácsi;)) ez (volt végső lehellete:
Jancsikám, Jancsikám, az isten áldjon meg,
Más világon, ha még szeretsz, tied leszek.)
7. (Látom, nem te vagy az, ki nekem halált hoz,
Látom), a halálért (kell fordulnom) máshoz,
Máshoz (fordulok hát;)
8. Napfogyatkozás (jött szeme világára,
Melynek elmúlását hasztalanul várta).
9. Az óriás király (nagy fekete vára
Volt, a mi sötéten szeme előtt állta.
Nem hazudok, de volt akkora kapuja,
Hogy, hogy... biz én nem is tudom, hogy mekkora,
Csak hogy nagy volt biz az, képzelni is lehet;)
Az óriás király (kicsit nem épített.)
10. A seprők (voltak ott egymás mellé rakva,
Miken a boszorkány-nép oda lovagla).
11. Szemeid (gyöngék)... a napfény (megvakít.)
12. Ez (nem igaz.)
13. Ebsont (beforr.)
14. Holnap (kenyér sütés napja lesz.)
15. (Legyen Szilveszter.) Én a pap (leszek,
Szomszédasszony lesz a keresztanya.)
16. (Jó, hogy csont nem vagy; mert ha az volnál,) ebsont (volnál.)

²¹ Vö. FÓNAGY 1965. 68—70; Proceedings 1964. 285—6. L. még O. von ESSEN, uo. 267.

17. *Holnap* (teszem meg az első lépést.)
18. *Az idő* (sürget, nem én.)
19. *Nagy szája* (van.)
20. *A nap* (pirította meg.)
21. *A harmat* (nedvesítette meg.)
22. *Koszorúba* (fűzöm ágít,
K o s z o r ú m (szerény virágit
A hazának szentelem.)
23. *Ott* (vagyok honn), *ott* (az én világom.)
24. *Ott* (tenyészik a bús árvalányhaj
S k é k virága a szamárkényérnek;)
25. *U n o k a ö c c s e* (oly gonosz,
S szép, ifju a neje;)
Unokaöccse (ver szöget
Megőszült fejibe.)
26. (Mi vakít? ... A villám ... vagy töröd? vagy) *szemeid?*
27. (A likra tette tenyerét) a p a p ;
(Csak vár, csak vár, hogy jön talán) a c s a p,
(S) a c s a p (nem jött, és) a p a p (morgott:)
28. É n (magyar nemes vagyok!)
29. A d d i g (folyvást küzködni kell.)
30. O t t (ily regényes dolgok nem történnek.)

(Az 1., 9., 19. és 26. mondat elemzése jelen tanulmányunkban nem szerepel.)

b) Irodalom

- AMMANN, Hermann (1928), Die menschliche Rede II. Der Satz. Lehr i. B.
- BALLY, Charles (1941), Intonation et syntaxe. Cahiers Ferdinand de Saussure I, 33–42.
- Uő (1944), Linguistique générale et linguistique française² 60–70, 101–2. Bern.
- Boost, Karl (1955), Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Berlin.
- CsÚRY Bálint (1925), A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. MNy. XXI. Kny.: MNyTK. 22. sz.
- Uő (1935), A mondathanglejtés. DebrSz. IX, 105–19.
- Uő (1937), Die Satzmelodie im Ungarischen. Leipziger Vierteljahrsschrift für Südost-europa I, 3. sz. 52–68.
- DANEŠ, František (1957), Intonace a věta ve spisovně češtině. Praha.
- Uő (1964), Téma//základ//výhodisko výpovědi. Slovo a Slovesnost XXV, 148–9.
- DEME László (1953), A helyes magyar kiejtés kérdése IV. Nyelvművelésünk főbb kérdései (Lőrincze Lajos szerk.) 224–37.
- Uő (1962), Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. A mai magyar nyelv rendszere (Tompa József szerk.) II, 457–522.
- DEZSŐ László–SZÉPE György (1967), Adalékok a topic–comment problémához. NyK. LXIX, 365–88.
- ELEKFI László (1962), Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. Nyelvtud. Érték. 34. sz.
- Uő (1964), Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NyK. LXVI, 331–70.
- Uő (1965), Untersuchungen zu den Beobachtungsmethoden der ungarischen Sprechmelodie. ZPhon. XVIII, 9–32.
- Uő (1966), A predikatív viszony. Nyr. XC, 62–75.
- FIRBAS, Jan (1958), Bemerkungen zu einem deutschen Beitrag zum Problem der Satzperspektive. Philologica Pragensia I, 49–54.
- Uő (1964), From comparative word-order studies. Brno Studies in English IV, 111–27.
- FÓNAGY Iván (1956–57), Übre die Eigenart des sprachlichen Zeichens. Lingua VI, 67–88.
- Uő (1958), A hangsúlyról. NyelvtudÉrték. 18. sz. — Kissé rövidebb változatban: Elektro-physiologische Beiträge zur Akzentfrage. Phonetica II, 12–58.
- Uő (1960), Die Redepausen in der Dichtung. Phonetica V, 169–203.
- Uő (1962), A nyomaték hangos vetülete. NyK. LXIV, 157–86.
- Uő (1965), Tagolható-e a hanglejtés? ÁNyT. III, 63–70.

- Uó (1966), Api, figyelj ide!? Nyr. XC, 121—37.
- Uó (1967a), Hanglejtés-metáfora, hanglejtés-változás. A magyar nyelv története és rendszere (Imre Samu és Szathmári István szerk.) 234—44. NyelvtudÉrtek. 58. sz.
- Uó (1967b), Áthajlás, szünet, szerkezet. NyK. LXXIX, 313—43.
- FÓNAGY Iván—MAGDICS Klára (1963), Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében. NyK. LXXV, 103—35. — Angol változata: ZPhon. XVI, 293—326.
- Uók (1964), Das Paradoxon der Sprechmelodie. UAJb. XXXV. A, 1—55.
- Uók (1967), A magyar beszéd dallama. Bp.
- FUTAKY István (1966), Untersuchungen über die Akzentmerkmale des Ungarischen. UAJb. XXXVII, 1—36.
- HEGEDŰS Lajos (1930), Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. Bp.
- Uó (1942), Népnyelvkutatók hanglemezekkel. Melich-empl. 136—53.
- Uó (1956), A szólam alakulása. Pais-empl. 96—108.
- Uó (1958), Újabb vizsgálatok a magyar affrikáták köréből. Magyar hangtani dolgozatok (Benkő Loránd szerk.) 4—21. NyelvtudÉrtek. 17. sz.
- HETZRON Robert (1962), L'accent en hongrois. Bulletin de la Société de Linguistique de Paris CVII, 192—205.
- Крушельницкая, К. Г. (1956), К вопросу о смысловом членении предложения. ВопрЯз. № 5. 55—67.
- MAGDICS Klára (1964), A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálata. MNy. LX, 446—62. — Angol változata: Phonetica XI, 19—38, 101—15.
- MATHESIUS, Vilém (1929), Zur Satzperspektive im modernen Englisch. Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen LXXXIV, 202—10.
- Uó (1930), K pořádku slov v hovorové češtině. Naše řeč XIV. Újra: Čeština a obecný jazykozpyt 1947. 353—9.
- Uó (1939), O tak zvaném aktuálním členění větném. Slovo a Slovesnost V, 171—4. Újra: Čeština... 1947. 234—42.
- Uó (1947), Čeština a obecný jazykozpyt. Praha.
- MISTRÍK, Jozef (1966), Slovosled a vetosled v slovenčine. Bratislava.
- MOLNÁR Imre (1954), A magyar hanglejtés rendszere. A magyar énekbeszéd recitativóban és ariozóban. Bp.
- PAULINY, Eugen (1950—51), Slovosled a aktuálne vetné členenie. Slovenská reč XVI. 171—9.
- PETERS, W. E. (1927), Bericht über eine experimentalphonetische vergleichende Untersuchung der Estnischen Sprechmelodie. Hamburg.
- Proceedings 1964 = Proceedings of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences Münster, 16—22 August 1964. (E. Zwirner és W. Bethge szerk.) Basel—New York 1965.
- TOLNAI Vilmos (1915), Adatok a magyar hanglejtéshez. MNy. XI, 51—9, 108—16, 152—6.

Фонетическое отражение форм предложений и интонаций предложений

Предложение актуально-предикативного членения состоит хотя бы из одной темы и одного пропозитума. Тема (Т) — это член, который содержит какое-нибудь известное, а пропозитум (П) — другой член, который вносит в предложение новум. С точки зрения функциональной перспективы предложения они являются актуальными членами предложения. В венгерском языке порядок может быть Т—П или П—Т. В данном случае не принимаем во внимание те предложения, которые не такого членения.

Характерные фонетические свойства предложения порядка Т—П (рационального членения) следующие: главное ударение предложения падает на ударный слог П, мелодическое падение в начале интонации П, пауза или замедление темпа на грани Т и П и, наконец, нисходящий характер интонации П. Фонетическая характеристика членов предложения порядка П—Т (эмоциональной инверсии) более сложная. Все-таки члены предложения имеют фонетические свойства, которые проявляются в таких вариантах, которые в случае обеих порядков с большой вероятностью позволяют распознать характер П или Т. Их критерии следующие: 1. форма интонации отдельных членов предложения, 2. каденция интонации членов предложения и 3. акустический ход ударного слога двух членов. На основании первых двух критериев можно вывести определенные закономерности и из до сих пор имеющихся материалов венгерских фонетических исследований.

Для успешного применения третьего критерия до сих пор опубликованный фонетический материал предложения не достаточный. Для этого автор провел специальную серию исследований, связав их с исследованием следующих проблем: достаточно ли слышать начальный член предложения (состоящий из одного, двух или больше слогов), для того, чтобы определить, чем является этот член — Т или П. С магнитофонной ленты был вырезан первый актуальный член 90 таких предложений, которые начинаются Т и 70 таких — которые начинаются П, и вырезанные части прослушало 40 человек так, что могли выбрать из трех возможностей дополнения, в которых место интонации предложения было различное. Из соотношения попаданий можем сделать вывод не только о том, какова роль интонационных знаков начала предложения, но и о том, во время говорения в случае какого контекста и структуры предложения является важной правильной интонация. С точки зрения характера Т или П имени существительного особенно важно качество ударения имени существительного с определенным артиклем. Если структура предложения не требует точной интонации, характер интонаций более свободно меняется, и что они характера Т или П, трудно определить.

В акустическом ходе Т важную роль играет главным образом ударный слог восходящей мелодичности и не падающий ход последующего слога.

Ласло Элекфи